

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ

з навчальної дисципліни «Теорії та концепції особистості в ракурсі
юридичної психології»
обов'язкових компонент освітньо-наукової програми
третього (доктор філософії) рівня вищої освіти

053 Психологія (юридична психологія)

Тема № 3. Підходи психології особистості до пояснення делінквентної поведінки.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри
соціології та психології
Протокол № 8 від 15.08.2023 р.

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат біологічних наук, доцент
Шахова О.Г.

Рецензенти:

1. Старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Воробйова І.В.

2. Професор кафедри педагогіки та соціології, доктор психологічних наук, доцент Мілорадова Н.Е.

План лекції.

1. Вступ.
2. Психодинамічний підхід до тлумачення делінквентності.
3. Типологія особистості Ф.Рітмана.
4. Еволюційна теорія поведінки.
5. Біхейвіоральний напрямок.
6. Когнітивний напрямок.

Рекомендована література:

Основна:

1. Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб. / [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 310-326.
2. Теорії та концепції особистості в ракурсі юридичної психології: навчально-методичний посібник / автори-укладачі: Д.В. Швець, О.Г. Шахова. О.О. Євдокімова. Харків, 2021. 126 с.
3. Shoemaker D.J. Theories of Delinquency: An Examination of Explanations of Delinquent Behavior. Oxford University Press, 2018. 400 p.
4. Thornberry T. Developmental Theories of Crime and Delinquency. Routledge, 2018. 539 p.

Допоміжна:

1. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Київ : Либідь, 2011. 520 с. 2.
2. Шостко О. Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_26
3. Moore M. Psychological Theories of Crime and Delinquency. Journal of Human Behavior in the Social Environment. 2011. V. 21:3. 226-239, DOI: 10.1080/10911359.2011.564552

Текст лекції

1. Вступ.

Серед психологів, які займаються вивченням девіантності та делінквентності, є поділ на прихильників вродженої та набутої схильності до відхилень в поведінці. Суперечки між ними відбивають дискусію між біхейвіористами та інстинктивістами. Перші вважають, що поведінка людини є результатом впливу різноманітних стимулів зовнішнього середовища. Інші шукають причину поведінки у внутрішніх імпульсах, потягах і інстинктах. Їх протистояння є однією з характерною рис розвитку психології в XX столітті. Відносно недавно, приблизно з кінця 60-х рр. XX століття намітилася тенденція згладжування протиріч між цими підходами, хоча багато розбіжності спостерігаються, і до цього дня.

В сучасному світі все більший вплив отримують гуманістичні та когнітивні теорії. Погляди представників гуманістичного напрямку будуть

докладніше аналізуватися в п'ятому параграфі.

Все *різноманіття теорій делінквентності в сучасній психології може бути розглянуто в межах чотирьох підходів*, які вважають, що поведінка, яка відхиляється:

- визначається вродженими мотивами чи задатками;
- визначається потребами, які активізуються під впливом зовнішніх стимулів;
- детермінована когнітивними і емоційними процесами;
- детермінована специфічними соціальними умовами в поєднанні з попереднім навчанням.

2. Психодинамічний підхід до тлумачення делінквентності.

Серед теорій, котрі тлумачать делінквентність, як інстинктивну поведінку, однією з найбільш відомих є *психоаналіз*, що розвивається в межах психодинамічного напрямку. Родоначальник цього напрямку З. Фрейд в своїх ранніх роботах стверджував, що вся людська поведінка прямо або опосередковано визначається Еросом, інстинктом життя, чия енергія, звана їм лібідо, спрямована на зміцнення і утвердження життя. Делінквентність при цьому розглядалася як реакція на блокування або руйнування лібідозних імпульсів.

Однак згодом Фрейд кілька змінює свою первісну теоретичну схему. Він припустив існування другого, поряд з Ерос, основного інстинкту - Танатоса, або інстинкту смерті, чия енергія спрямована на руйнування і припинення життя. Таким чином, людську поведінку стали розглядати як результат комбінацій дії цих двох інстинктів. Однак, щоб зрозуміти погляд Фрейда на делінквентність, необхідно, хоча б коротко, розглянути його теорію особистості.

Фрейд відомий тим, що ввів у психологію поняття несвідомого. Несвідоме містить у собі всі потяги, потреби, спогади і почуття, які людина не усвідомлює, але які впливають на її поведінку. Фрейд вважав цей вплив набагато сильнішим, ніж вплив свідомості. Свідомість включає в себе все, що усвідомлюється в даний момент та може бути легко вилучено з пам'яті (події, дії, бажання і т.п.). Поряд з цим, Фрейд ввів уявлення про три рівні людської психіки. Перший рівень - найбільш древня і примітивна частина психіки, звана «Воно». «Воно» функціонує цілком у несвідомому і являє собою «резервуар» інстинктивної енергії Еросу і Танатосу. Ця структура психіки підпорядковується «принципу задоволення». Іншими словами потреби і потяги, що виникають в «Воно» вимагають негайного задоволення. Другий рівень психіки - зона свідомості і самосвідомості, звана «Я». «Я» - це не тільки стрижень нашої особистості, а й основний механізм адаптації людини до зовнішнього світу. Тому «Я» підпорядковується «принципу реальності». Іншими словами, потяги, негайного задоволення яких вимагає «Воно», «Я» задовольняє в міру можливості і з урахуванням вимог безпеки. Вищий рівень психіки - це сфера моральності, моральний компонент особистості, званий «Над-Я». Область «Над-Я», іноді звана надсвідомістю, містить в собі всі

уявлення про норму, цінності та ідеали, які є частиною нашої особистості. «Над-Я» майже завжди діє в сфері несвідомого. Дійсно, ми з вами рідко замислюємося про моральні проблеми повсякденної поведінки, найчастіше ми просто «Знаємо», які вчинки є «хорошими», а які - ні. «Над-Я» підпорядковується «принципом обов'язку», примушуючи людину до скоєння моральних вчинків. Між вимогами морального порядку і підсвідомими потягами існує постійний конфлікт. "Я хочу!" - заявляє «Воно». "Ти не повинен!" - заперечує «Над-Я». Найважливішою здатністю нормальної особистості є вміння безболісно розв'язувати це конфлікт.

Тут ми, власне, підходимо до фрейдівської девиантології. «Нормальною» поведінка буде в тому випадку, якщо інстинктивні імпульси «Воно», не вступають в протиріччя з нормативними вимогами «Над-Я», відбитими у свідомості («Я»), породжуючи внутрішній конфлікт. Свідомість - «Я» - прагнучи не допустити конфлікту, змушена вдаватися до сублімації агресивних і сексуальних імпульсів. Сублімація – це механізм перекладу темної, стихійної енергії інстинктів у культурно прийнятні межі. Наприклад, якщо людина схильна до агресії (має домінуючий танатос), вона може «випустити пар» займаючись важкою фізичною працею або агресивними видами спорту. Якщо хтось стикається з підвищеним тиском на свідомість еротичних (лібідіозних) імпульсів, то він може сублімувати їх в творчі види діяльності, мистецтво і т.д. Однак, тиск підсвідомих потягів на «Я» може бути занадто сильним, що б бути повністю сублімованим.

З іншого боку незріле, нерозвинене «Я» може виявитися нездатним до сублімації, яка вимагає творчості. У цьому випадку людина починає відчувати тривогу, в зв'язку з назріваючим внутрішнім конфліктом. В цих випадках свідомість, що б пом'якшити конфлікт між «Воно» і «Над-Я» і захиститися від тривоги, використовує захисні механізми. Їх дія пов'язана з спотворенням реальності і самообманом, завдяки чому свідомість захищається від травмуючих і неприйнятних переживань.

Фрейд описав кілька основних захисних механізмів - це витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, реактивне утворення, регресія і заперечення. Наприклад, заміщення - це напрямок енергії потягу на більш безпечний об'єкт. Наприклад, людина, на якого накричав начальник, вдома накидається з лайкою на дружину і дітей, хоча вони нічим не завинили. Різновидом «дитячих» реакцій психіки можна вважати заперечення. Скажімо, людина в стані сп'яніння вчинив злочин, а потім відмовляється повірити в це.

Фрейд стверджував, що захисні механізми діють на підсвідомому рівні, і всі люди час від часу вдаються до них. В тих випадках, коли з їх допомогою не вдається знизити напругу, виникають неврози - біліше-менш помітні розлади нормальної психічної діяльності. Разом з тим люди різняться між собою за здатністю до сублімації і до контролю над потягами. Багато що залежить від ступеня розвитку, зрілості особистості, основи якої закладаються в ранньому дитинстві. Коріння багатьох неврозів і більш важких розладів - психозів - слід, на думку Фрейда, шукати в ранніх дитячих

переживаннях.

В цілому погляд Фрейда на проблему девіантності і агресії не відрізняється особливим оптимізмом. Фактично він є визнанням того, що війни, насильство і психічні розлади - неминучі супутники людського існування. Відбуваються вони з інстинктивної, порочної людської природи, яка лише частково облагороджена моральними нормами і цінностями. Слід розуміти, що психодинамічний погляд на особистість - це не тільки наукова теорія, а й філософія людини. Зокрема, питання про сенс людського існування цим поглядом знімається. Людина розглядається, як істота, що прагне до зняття напруги, гомеостазису.

Цікаво, що якщо логічно розвинути цей погляд на людину, то різного роду відхилення (наприклад, аморальна або агресивна поведінка) стають, в певному сенсі, «природними», - адже вони виникають з самої природи людини. А сама мораль стає при цьому не більше, ніж колективним «захисним механізмом». Саме на цю філософську підставу спиралася «сексуальна революція». Незважаючи на досить жорстку філософську критику теорії Фрейда (і багатьох його послідовників) психоаналіз дозволив прояснити багато, з того в людської поведінки, що до Фрейда залишалося за межами наукового вивчення.

Найзнаменитіші учні Фрейда - А. Адлер і Юнг - модифікували і змінили первісну теорію вчителя, зберігши загальний «динамічний» підхід.

3. Типологія особистості Фріца Рімана.

Одне з вагомих досягнень неофрейдізма, корисних для девіантології - це **створення типологій особистості**. Ще Фрейд говорив про те, що для людини особливо важливий вік до п'яти років. В цьому віці несвідомі потяги мають конкретну спрямованість, під впливом виховання. З цим пов'язане формування особистісних типів. Для нас це становить інтерес, оскільки різні особистісні типи мають різні девіантологічні характеристики.

Одна з найбільш глибоких і філософських типологій представлена **Фріцем Ріманом**. Ріман пов'язує виділення різних типів особистості з характерними особистісними страхами і відповідною реакцією на них. Існує чотири типи основних особистісних страхів, з якими, так чи інакше, стикається кожна людина. Перший - це страх втрати власної ідентичності, пережитий, як втрата «Я» і залежність. Всі ми живемо в суспільстві і повинні підлаштовуватися під інших людей, приймати нав'язувані нам суспільством моделі мислення і поведінки. При цьому нам цілком може загрожувати втрата власної індивідуальності, «Розчинення Я». Цей страх, так само як і інші починає усвідомлюватися вже в ранньому дитинстві. Другий - це страх, самотності, неприйняття нас групою, суспільством, пережитий, як беззахисність і ізоляція. Ми повинні зберегти свою індивідуальність, але ми повинні, так само і налагодити відносини з оточуючими. Адже людина реалізується тільки в суспільстві собі подібних. Страх перед соціальним відторгненням так само починає проявлятися в досить ранньому віці. Третій вид страху пов'язаний кінцем нашого існування-страх перед зміною,

пережитий, як невпевненість. Всі ми приречені померти. Людина - єдина жива істота, яка усвідомлює свою кінцевість. Це усвідомлення не може не викликати страху. Зазвичай він трансформується в страх перед всім мінливим, всім, що символізує тимчасовий характер людського життя. У дітей досить рано проявляється страх перед змінами, що несуть, як здається загрозу їхньому існуванню. Нарешті, четвертий вид страху - це страх перед незмінністю, пережитий, як остаточність і несвобода. Будь-яка життя передбачає мінливість, ріст, хаос. Незмінність є обмеження життєвої активності, в ній стихійне життя відчуває загрозу собі. Цю загрозу дитина сприймає, засвоюючи різні правила, підкоряючись нормам, обмежуючим її життєві прояви. Легко помітити, що страхи носять парний характер - перший з другим і третій з четвертим - протилежні види страхів.

Гармонійно розвинена, здорова особистість повинна вміти подолати кожен з цих страхів. Ми повинні навчитися взаємодіяти з іншими, без побоювань втратити власну ідентичність. Також ми повинні вміти зберігати свою індивідуальність і не жертвувати нею заради конформізму. Аналогічним чином, ми повинні примиритися з тим, що «Все тече, все змінюється», і ми самі - не вічні. Так само необхідно визнавати наявність вічних принципів, що направляють і організують наше існування, вміти обмежувати свою спонтанність.

Якщо страх виявляється не переробленим (що характерно для більшості людей), виникають особистісні типи відповідних профілів. Коротко їх розглянемо.

Перший тип особистості - шизоїдний, який відчуває страх перед самовіддачею. Його прагнення спрямовані, перш за все, на незалежність і самодостатність. Не потребувати ні чийої допомоги, не бути нікому зобов'язаним має для нього вирішальне значення. Шизоїд прагне дистанціюватися від інших людей, порушення дистанції сприймається, як загроза «Я» і, тому, прискікається.

Цей тип особистості відрізняється нерозвиненим емоційним початком, відчуває значні труднощі в відносинах (особливо близьких) з оточуючими. У той же час, шизоїди, зазвичай, мають розвиненим інтелектом, що компенсує емоційну нерозвиненість. Формування цього типу відноситься до перших місяців життя дитини, коли їй особливо необхідні тепло, турбота і емоційний контакт з матір'ю. Недолік всього цього призводить до страху перед навколишнім світом, формування базової недовіри до світу. Ступінь вираженості будь-якого особистісного типу коливається в діапазоні від здорового до хворого, від відносно легких розладів до більш важких. Побудовуючи цей континуум, у випадку з шизоїдними особистостями отримуємо: «Легка ускладненість контактів – підвищена чутливість - індивідуалізм - оригінальність - егоїзм - чудакуватість - дивина - аутсайдерство (манера триматися особняком) - асоціальність - кримінальність - психотичні розлади»/ Ріман, : 1999 /.

Другий тип особистості - це депресивна особистість, яка має страх перед самотністю і ізоляцією. У цих особистостей переважає прагнення

любити і бути коханим, прагнення до довірчих близьких контактів. Вони прагнуть співвіднести свою поведінку з запитами і вимогами оточуючих. У будь-яких міжлюдських контактах вони сильно залежать від партнера, відчуваючи постійний страх втрати. Віддаючи себе партнеру цілком, депресивні особистості втрачають індивідуальність, відмовляючись від власних бажань, думок і потреб. Формування цього типу пов'язано з тривалим періодом залежності від матері. Після початкового періоду повної залежності, ми повинні вчитися автономності, самостійності. Однак, буває, що мати всіляко цьому перешкоджає, виконуючи всі бажання дитини і захищаючи її від зовнішнього світу. Згодом, дитина відмовляється від власної самостійності, скочуючись до пасивного безвілля. В результаті депресивні особистості рідко ведуть себе самостійно, намагаючись повернутися до ситуації дитинства, задовольняючись відчуттям любові і безпеки, що надходить від оточуючих.

Вибудовуючи континуум вираженості депресивних нахилів, отримуємо наступне: *«схильність до споглядальності, сором'язливість - як м'яка інтравертовність; скромність, боязкість - як гальмування вимогливості і здатності до самоствердження; схильність до розумового і психологічного комфорту, пасивність сприйняття; схильність до пасивного очікування, невимогливість до життя; безнадійність, депресія, меланхолія. Нерідко в кінці цього ряду стоять самогубство або повна апатія, неробство або схильність до зловживання наркотичними речовинами, які, зменшуючи депресію, тимчасово зміцнюють «Я».* (Ріман, 1999 р., с. 156).

Третій тип особистості - це особистості з нав'язливістю, які відчувають страх перед мінливістю і ненадійністю. Звідси їх прагнення все залишити без змін, прихильність раз і назавжди даними принципам. Це консерватори, зайняті проблемою власної безпеки. Вони прагнуть все заздалегідь запланувати і передбачити. Прагнення утримати життя від змін за допомогою правил і схем приводить їх до нав'язливих психічних процесів. Такі особистості бояться любові, яка передбачає хаос і необузданність почуттів і, тому, сприймається, як загроза. Вони часто вступають у шлюб з розрахунку. Для них характерна виражена воля до влади, яка спирається на внутрішню потребу панувати (а значить, і контролювати) і підкорятися (наявність правил). Формування цього типу особистості відноситься до періоду між двома і чотирма роками, коли дитина вперше стикається з системою правил і заборон. Надмірний контроль навколо «вимуштруваної» дитини сприяє формуванню в неї нав'язливих розладів. Будуючи шкалу нав'язливих розладів, отримуємо: *акуратність і пунктуальність - діловитість і виражене почуття обов'язку, надійність - перебільшені тверезість і розсудливість, з розвиненим честолюбством - впертість, деспотичність, автократизм - далі - нав'язливі розлади різного ступеня.* Для нав'язливих особистостей з легкими розладами характерні пристосувальні механізми, що захищають їх від страху перед життям: скептики і надмірно повільні, педанти й зануди, підлабузники і «фанатики здоров'я» - аскетичні іпохондрики. В кінці цієї лінії стоять хворі з нав'язливими розладами у

вузькому сенсі.

Останній тип особистості - істеричні особистості, які відчувають страх перед необхідністю і обмеженням почуття волі. Вони бояться усіляких обмежень, традицій, порядку, так значущих для осіб з нав'язливим розвитком. Вони живуть за принципом «один раз - не береться до уваги», або «якщо не можна, але дуже хочеться - то можна». Істеричні особистості всіляко уникають будь-якої відповідальності, що нагадує їм про необхідність. Вони схильні йти на поводу у своїх почуттів, артистичні і, звичайно, високої думки про себе. Істерики люблять свята і прагнуть завжди бути в центрі уваги, відрізняються імпульсивністю і нестриманістю. Формування істеричної особистості пов'язане з періодом від чотирьох до шести років, коли дитина активно опановує нові поведінковими моделями. Тут особливо необхідні чуйне керівництво і стабільне оточення, що дає приклади для наслідування. Якщо навколишнє середовище характеризується нестійкістю, хаотичністю, відсутністю чітких правил, якщо з дитиною поводяться як з малюком, і вона не має гідних прикладів для наслідування, - розвиваються істеричні нахили. Намагаючись визначити лінію зростання істеричних особистісних особливостей, приходимо до наступного: *«життєрадісно-імпульсивні, егоїстичні і напористі - люди з нарциссичними потребами до самоствердження і бажанням бути в центрі уваги - особи з надмірною наполегливістю і потягом до контактів - мажорні донечки і мамині синочки – істерична брехливість - театральність і втеча від реальності, аж до афер - «вічні підлітки» - особи без чіткого сприйняття своєї статевої ролі, нерідко з гомосексуальними нахилами: чоловіконенависниці і «донжуани» - виражені розлади психотичного характеру»*.

Описувані Ріманом види страху, служать індикатором духовної і інтелектуальної зрілості особистості. Повноцінна особистість вирішує проблему страхів. «Подолання страху - це перемога, яка робить нас сильніше, ухилення від боротьби - це поразка, яка послаблює і уражає нас» (Ріман, 1999 р., с. 309). Різним особистісним типам властива схильність до різних видів відхилень. Хоча робилися численні спроби ідентифікації девіантних профілів різних особистісних типів, все ж до повної ясності в цьому питанні далеко. Однак, створена Ріманом типологія ефективно використовується багатьма практикуючими психологами, що підтверджує її цінність.

4. Еволюційна теорія поведінки.

Серед теорій інших прихильників положення про вроджену природу делінквентності (або про девіантну агресивність) заслуговує на серйозну увагу еволюційний підхід, що придбав значну популярність в широких наукових колах завдяки працям своїх найбільших представників **К. Лоренца**, якій представляє етопсихологічну школу, і американських палеоантропологів **Уошберн і Ардрі**. Відзначимо, що згадані теорії пояснюють скоріше саме агресію, ніж делінквентність, як таку. Оскільки насильство - одна з найсерйозніших проблем сучасності, ми вирішили включити ці теорії в наш огляд.

К. Лоренц, лауреат Нобелівської премії, видатний етолог, демонструє несподівану схожість з теорією Фрейда. (*Етології - фахівці з поведінки тварин. Від власне зоопсихології, етологічного підходу відрізняє прагнення використовувати результати спостережень за тваринами для пояснення людської поведінки*). Згідно Лоренцу, агресія бере початок з вродженого інстинкту боротьби за виживання, який присутній у людей так само як і у всіх тварин. Лоренц стверджує, що цей інстинкт розвинувся в ході тривалої еволюції і є продуктом пристосування людини до навколишнього середовища. Концепції Лоренца і Фрейда фактично стверджують "Гідравлічну модель девіантності". Згідно з їхніми уявленнями, девіантна енергія накопичується в людській психіці, як в якомусь резервуарі. Зрештою "відкривається клапан", що випускає надлишки цієї енергії. Обидва вчених сходяться на тому, що стримування своїх девіантних імпульсів становить небезпеку для психічного здоров'я людини, яка представляється їм як істота агресивно - деструктивною енергією, яка виникає постійно та не може довго знаходитися під контролем.

Серед інших популярних еволюційних теорій заслуговує уваги так звана "*мисливська гіпотеза*", представлена в творчості американських палеоантропологів *Уошберн і Ардрі*. Уошберн, висуває гіпотезу, згідно з якою агресивні нахили людини сформувалися завдяки її заняттям полюванням, і саме психологія людини-мисливця визначає агресивність людства на сучасному етапі. Уошберн вважає, що якщо людина більшу частину своєї історії займалася полюванням, то і в сучасній людині все може бути співвіднесено з людиною - мисливцем, не тільки фізіологія, а й психологія і навіть звички. Узагальнюючи концепції Ардрей і Уошберн, можна говорити про те, що саме мисливський інстинкт, в поєднанні з розвитком мозку і появою зброї, вражаючої на відстані, сформував людину, як істоту, що активно нападає на представників свого виду. Ця ж теорія прагне пояснити гендерні відмінності в проявах агресії і девіантності. Так, еволюція вимагала від чоловіків фізичної сили, сміливості, мислення, орієнтованого на вирішення конкретних проблем (як вбити звіра і т.д.). Поколіннями формувалася стандарт мужності, що включає як психологічні, так і фізичні якості. Найбільш важливими серед них були особистісна мужність і здатність до прийняття рішень. Виживання як всього племені, так і окремої сім'ї залежало від особистої мужності кожного мисливця-воїна і від швидко прийнятих рішень щодо забезпечення безпеки (прийнятих завжди чоловіками). Чоловіча агресивність була одним з важливих умов виживання, так само, як і його підвищена сексуальна активність. Саме в цьому вбачають витоки чоловічої невірності: біологічно чоловік запрограмований на запліднення якомога більшої кількості самок (що приваблюють його зовнішніми - біологічними даними), прагнучи залишити потомство.

Не менш специфічні вимоги еволюція пред'являла до жінки. По-перше, її біологічна сутність орієнтована не на видобуток і захист, а на народження потомства і догляд за ним. Це формувало психо-біологічну природу жінки. Витривалість (особливого роду, як умова успішного виношування і

народження дитини), чуйність, увага до нюансів взаємин, прагнення не до суперництва, а до консенсусу. Дбайливість, жалість до слабких (найслабші - діти), прагнення до міцного союзу з одним чоловіком (що привертає її своїми функціональними якостями - мисливця, воїна), все це спрямовано на захист потомства.

Згідно з цим поглядом на історію людства, сучасне його (людства) становище є кризовим - не природним, штучним. Наші біологічні та психологічні якості деформуються, набувають потворні форми, під впливом цивілізації. Це проявляється у вигляді злочинності (вихід агресії), зміні у відносинах статей (криза сім'ї, фемінізм і т.д.). При цьому, традиційні жіночі та чоловічі моделі поведінки - руйнуються, «девіантизуються».

В цілому, різні теорії, що відстоюють тезу про вроджену природу людської девіантності і агресивності, фактично сходяться в одному: девіантність - вічний і незмінний супутник людини, тому насильство і деструктивність в тій чи іншій мірі будуть супроводжувати розвиток цивілізації. Різного роду реформи в соціальній і духовній сферах життя суспільства не здатні більш-менш серйозно перешкодити проявам руйнівних тенденцій людського характеру.

Критики цих теорій оперують подібними аргументами. По перше, ніяких реальних доказів існування будь-якої "агресивної енергії" не існує (Зильман, 1979). По-друге, всі спостереження над тваринами, на думку багатьох вчених, не можуть настільки однозначно переноситися на людину. Потрібно враховувати значну гнучкість та мінливість людської поведінки. Людський мозок здатний до відтворення неймовірно широкого спектру поведінкових реакцій, які не можна зводити тільки до агресії та насильства. Тим більше, неправомірні такі твердження, тому що вони не враховують наявності складних когнітивних (пізнавальних) структур людського мозку. Але ж міркування та ідеї в значній мірі визначають поведінку людини.

5. Біхевіоральний напрямок.

Протилежну позицію в дискусії про природу делінквентності зайняла більшість американських психологів, на яких сильний вплив справив **біхевіоризм Скіннера**. Професор Ф.Б. Скіннер довгий час був загальноновизнаним лідером академічної психології в США. Він зосередив увагу на впливі стимулів навколишнього середовища на поведінку індивіда. Будь-які психологічні теорії, що мають справу з такими категоріями, як "намір", "підсвідомість" і т.п. він трактував, як "донаукові". Узагальненим вираженням біхейвіорістського підходу до розуміння поведінки стала його знаменита схема S - R (стимул - реакція). Скіннер і його однодумці довели, що за допомогою правильно підібраних стимулів можна в неймовірному ступені змінювати поведінку як тварини, так і людини. Довівши це Скіннер підтвердив думку тих антропологів, віддавали перевагу ролі соціокультурних чинників у формуванні девіантної поведінки.

В цілому, позицію психологів біхевіорістської орієнтації висловлює теза про те, що поведінка є реакцією людини на відповідні стимули у

зовнішньому середовищі. Зміна зовнішніх умов певним чином відповідно здатна або усунути, або навпаки -активізувати прояви девіантності. З цих позицій, делинквентність - результат навчання, пов'язаний з різним набором стимулів в оточенні кожної людини. якщо ваші батьки оточили вас в дитинстві турботою і ласкою; якщо вони дали вам гарну освіту і виховували в вас повагу до людей, то ви, ймовірно, виросте добропорядним членом суспільства. Якщо ж ви росли в неблагополучній сім'ї, ваші батьки не мали роботи, але мали схильність до алкоголізму, а основним інструментом виховання були лайка і побої, то досить імовірно, що ви поповните лави малолітніх злочинців. Зрозуміло, з наведених випадків бувають винятки, але в цілому, картина буде саме такою. Винятки ж можна розглядати, як результат впливу прихованих, вторинних стимулів.

Іншими словами, девіантної поведінці, так само, як і «нормальної» навчаються. В цілому, біхевіористи досить оптимістично дивляться на проблему поведінкових відхилень. Адже всі ці відхилення – результат «нерозумного» суспільного устрою, який можна поліпшити. Однак ж докладний аналіз їх концепцій не залишає особливих підстав для оптимізму. Справді, як вважають прихильники цих теорій, якщо прибрати з оточення індивіда стимули, які провокують девіантність і агресію, то проблема буде вирішена. Але це не є реальним, тому підстав для оптимізму не існує.

До числа основних недоліків теорій біхейвіористського спрямування слід віднести те, що в них практично не залишається місця для урахування індивідуально-психологічних якостей. Ігнорується індивід, особливості його особистості і специфіка пізнавальних процесів. Це в значній мірі затуманює проблему. Спостерігаючи за поведінкою з точки зору стимульного впливу, не завжди можна помітити індивідуальний контекст дії, який є неминуче присутнім. Найточніше з цього приводу висловився чудовий американський психолог-гуманіст Еріх Фромм, навівши приклад з двома батьками, що піддають своїх синів фізичним покаранням. З точки зору поведінки і стимулів обидва батька діють однаково - б'ють своїх синів за непослух. Але в той же час глибинні мотиви їх дій можуть бути абсолютно різними. Одним рухає любов до сина і бажання "зробити з нього людину". Інший ж, може приховувати за турботою про виховання сина свої садистські спонування. Відповідно, емоційна реакція синів на покарання може мати відчутні відмінності. Фактично сама діюча людина, власне особистість випадає з поля зору біхейвіористів.

Однак, поведінку людини (в тому числі і девіантну) можна зрозуміти до кінця лише в тому випадку, якщо ми будемо знати усвідомлені і неусвідомлені мотиви, що лежать в основі її дій. Одні і ті ж стимули середовища здатні викликати у різних індивідів найрізноманітніші реакції, в залежності від їх характерологічних особливостей.

6. Когнітивний напрямок. Не цілком згодні з біхейвіористами представники іншого теоретичного напрямку - когнітивної психології. Когнітивні теорії девіантної та делінквентної поведінки виходять з того

факту, що при реакції індивіда на різні зовнішні обставини величезне значення має особистісна інтерпретація ситуації. В залежності від того, як саме людина осмислює ті чи інші соціальні взаємодії, вона може діяти або «нормально», або, навпаки - «девіантно». Таким чином, когнітивні психологи акцентують увагу на змісті людської свідомості. Їх цікавить, як різні уявлення, міркування і взагалі «ідеї» впливають на поведінку людини. Це змушує звертатися до проблеми загального світосприйняття, найважливішою складовою якого є система цінностей, яка приймається людиною. Спростуючи, її можна визначити як сукупність загальних уявлень про те, що добре і, що погано. Наприклад, якщо людина трактує агресивну поведінку, як неприпустиму (скажімо, переконаний пацифіст), то її реакція на різні стимули, що провокують, буде набагато м'якшою, ніж у людини, яка схвалює насильство (наприклад, у професійного злочинця).

Згідно когнітивної моделі А. Бека і раціонально-емотивній теорії А. Елліса, в основі відхилень у поведінці лежать неадаптивні когнітивні схеми. Автори підкреслюють, що саме неадекватні когніції запускають неадекватні почуття і дії. Спотворення процесу переробки інформації а також невдачі в структуруванні життєвих ситуацій в даному підході розглядаються в якості окремих причин поведінкових розладів.

Когнітивні психологічні теорії перекидають свого роду міст між особистісно-психологічним і соціально-психологічним поглядами на девіантність. Детальніше про це - в наступній лекції, а зараз - підведемо підсумки.

Резюме:

♦ Теорії психодинамічного напрямку розглядають девіантність як результат прояву вроджених потягів і інстинктів, які не можуть контролюватися людиною або суспільством в повному обсязі. До числа фундаментальних відкриттів відноситься вчення Фрейда про несвідоме, як резервуар девіантних потягів;

♦ Значним досягненням неофрейдизма є виділення типологій особистості (Ф. Рітман), що показують, які особистісні риси сприяють прояву тієї чи іншої форми девіантності;

♦ Еволюційний підхід пояснює людську девіантність як результат еволюційної деформації інстинктів (К.Лоренц).

♦ Теорії біхевіористської орієнтації дають нам цінний матеріал про різноманіття стимулів, що викликають девіантну та делінквентну поведінку. У центрі уваги при цьому виявляється не сам суб'єкт, а лише поведінковий процес, розглянутий за схемою « $S \rightarrow R$ »;

♦ Представники когнітивної психології вказують, що без урахування того, як сам діючий суб'єкт сприймає ту чи іншу соціальну ситуацію, ми не завжди здатні зрозуміти, що ж лежить в основі його девіантної реакції на той чи інший стимул.

Питання для самопідготовки:

1. У чому суть психодинамічного підходу до людської поведінки?

2. Опишіть структуру психіки за Фрейдом? Який компонент є головним джерелом відхилень?
3. Що таке сублімація? Яка її роль в контролюванні девіантності? Які вимоги до особистості пред'являє сублімація?
4. Що таке захисні механізми? У чому загальний принцип їх дії?
5. На чому заснована створена Ріманом особистісна типологія?
6. У чому проявляється девіантність шизоїдного типу?
7. У чому проявляється девіантність депресивного типу?
8. У чому проявляється девіантність нав'язливого типу?
9. У чому проявляється девіантність істероїдного типу?
10. У чому суть біхейвіорістського підходу до поведінки?
11. Що таке девіантність, згідно Скіннеру?
12. Чи можливо усунути всі стимули, що сприяють девіантності?
13. Опишіть підхід когнітивної психології до девіантності.